

УДК 342.34

Тетяна Дроботова,
здобувач Національного університету
«Острозька Академія»

ПРАВОВІ ОЗНАКИ ДЕМОКРАТИЧНОГО ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

У статті досліджуються проблеми визначення поняття демократичного державного правового режиму через встановлення його базових ознак, які дозволяють відмежувати його від інших типів державно-правових режимів. Автор порушує питання щодо систематизації правових ознак демократичного державно-правового режиму, а також способів їх інституціонального закріплення у діючій системі права.

Ключові слова: державно-правовий режим, демократія, держава, право.

У процесі поступового переростання окремих правових досліджень функціонування і розвитку демократичної держави на цілком самостійний напрям сучасних юридичних студій особливої ваги набуває проблематика теоретичної розробки тих вихідних понять, які дозволяють нам описувати демократичну державу як специфічний предмет дослідження науки теорії держави і права. Одним із таких понять, поза всяким сумнівом, є і поняття державно-правового режиму. Дійсно, як доводить О. Скрипнюк, демократична держава є таким багатоаспектним і складним явищем політико-правового життя суспільства, яке може бути описано і у термінах способу організації публічної влади, і як система певних правових і політичних інститутів, і як специфічний режим організації взаємодії між державою, суспільством і громадянином [1]. Повністю підтримуючи цю загальну методологічну настанову О. Скрипнюка, необхідно зауважити, що кожен з аспектів теоретико-правового дослідження демократичної держави повинен стати предметом пильної уваги юридичної науки. Саме тому виникає потреба вивчення питань визначення і систематизації правових ознак демократії як одного з основних типів державно-правових режимів сучасності.

Актуальність звернення до цієї проблеми пояснюється такими причинами. По-перше, не можна не зазначити того, що, описуючи державно-правовий розвиток тієї чи іншої країни, ми практично

завжди стикаємося з вихідною проблемою визначення притаманного даній країні типу державно-правового режиму. У переважній більшості випадків для цього застосовується метод, що встановлює найважливіші ознаки наявного у тому чи іншому конкретному випадку державно-правового режиму і потім, спираючись на загальнотеоретичну модель типів державно-правових режимів, описує цей державно-правовий режим за сукупністю встановлених ознак. Однак застосування такого методу повинно спиратися лише на чіткі й науково обґрунтовані знання щодо властивостей та ознак державно-правових режимів, оскільки у зворотному випадку ми постійно стикатимемося з загрозою хибної ідентифікації досліджуваних нами державно-правових режимів. З огляду на це, виняткової актуальності набуває теоретична розробка системи найважливіших правових ознак головних типів державно-правових режимів, і у першу чергу — демократичного державно-правового режиму.

По-друге, завдання систематизації правових ознак демократичного державно-правового режиму безпосередньо корелює з процедурою встановлення необхідних внутрішніх зв'язків між окремими ознаками і властивостями демократичних державно-правових режимів. Це дозволяє описати генезу демократії не лише як удосконалення окремих інститутів або ж як підвищення ефективності тих чи інших функцій держави, а й

як посилення системних зв'язків між базовими ознаками демократії. Внаслідок цього ми отримуємо більш адекватну наукову картину того, яким чином розвивається демократичний державно-правовий режим і які системні збої на рівні його основних ознак можуть спричинити появу такого явища як «згортання демократії» чи «редемократизація».

Нарешті, по-третє, слід звернути увагу й на такий суто практичний аспект актуальності дослідження проблематики систематизації правових ознак демократичного державно-правового режиму як її зв'язок з розробкою науково-теоретичних рекомендацій і подальшою реалізацією програми демократизації державно-правового життя України. Дійсно, прагнучи підвести під триваючі нині в Україні правові і політичні реформи чітку і зрозумілу наукову базу, ми повинні погодитися з тим, що об'єктивна оцінка подій неможлива поза визначенням того, яким чином та якою мірою нинішня Українська держава забезпечила ті ознаки і властивості, які можуть охарактеризувати той чи інший державно-правовий режим як демократичний.

Таким чином, зважаючи на актуальність аналізу проблеми систематизації правових ознак демократичного державно-правового режиму і ставлячи на меті комплексно дослідити це питання, ми повинні вирішити такі конкретні завдання: а) проаналізувати основні підходи у сучасній науці теорії держави і права до дослідження ознак демократичного державно-правового режиму; б) визначити поняття демократично-правового режиму та встановити його основні ознаки; в) охарактеризувати специфіку взаємозв'язку основних ознак демократичного державно-правового режиму.

Наразі одним із найрозповсюдженіших у сучасних теоретико-правових дослідженнях підходів до вивчення демократичного державно-правового режиму є його аналіз через встановлення тих ознак, які характеризують демократичну державу. При цьому демократична держава може описуватись у найрізноманітніший спосіб. Не зупиняючись на всіх тих численних дефініціях, які було запропоновано представниками політичної теорії, звернемося виключно до визначень, якими оперує сучасна юридична наука. Наприклад, академік О. Петришин характеризує демократичну держа-

ву як специфічне соціальне утворення і особливий інститут публічної влади в масштабах усього суспільства, функціональне призначення якого полягає в забезпеченні стабільності та стійкого розвитку соціуму шляхом централізації та концентрації його владно-примусового потенціалу [2]. Відповідно до дефініції Г. Мурашина демократична держава постає як форма державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу реальності і свободи людини, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства [3].

Для відомого російського юриста В. Лазарева демократична держава — це така форма держави, де законодавча влада представлена колегіальним органом, обраним народом, реалізуються закріплені законодавством широкі соціально-економічні й політичні права громадян незалежно від статі, раси, національності, майнового стану, освітнього рівня та віросповідання [4]. На думку іншого російського вченого-конституціоналіста А. Мішина, демократична держава постає насамперед як особлива форма держави, в якій правління волі більшості забезпечується установами, за допомогою яких ця воля оформлюється у вигляді закону та реалізується на практиці [5].

Серед вітчизняних авторів, які останнім часом займались розробкою цієї проблематики, видається цікавою аргументація В. Сенчука, який, описуючи демократичну державу як відносно самостійний предмет дослідження науки теорії держави і права визначає її як специфічну форму організації публічної влади, яка характеризується конституційно закріпленою системою інститутів, що гарантують верховенство суверенної волі народу, взаємодіє з суспільством на засадах правових принципів, які забезпечують політичну владу від узурпації з будь-якого боку, забезпечують постійне представництво інтересів громадян, а також реальний захист прав і свобод людини і громадянина [7].

Не ставлячи під сумнів теоретико-методологічну значущість наведених визначень, вважаємо за потрібне наголосити на тому, що просте перенесення ознак демократичної держави на державно-правовий режим навряд чи можна визнати цілком правильним. Дійсно, попри всі ті відмінності, які можуть бути від-

найдені у наведених дефініціях щодо змісту та значущості окремих правових принципів демократичної держави та її ознак, всіх їх об'єднує те, що демократична держава практично завжди описується як один з елементів взаємодії, який разом із громадянським суспільством утворює цілісний механізм регулювання суспільних відносин. До речі, чи не найбільш рельєфно ця ідея представлена у роботах О. Петришина, який описує громадянське суспільство як «скупність добровільно сформованих громадських інститутів, що діють на самоврядних засадах у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні природні права і свободи» [7] і пише про те, що як демократія в цілому, так і демократичне врядування не можуть бути адекватно відображені у науково-теоретичному плані поза аналізом сутності та специфіки фундаментального співвідношення даної держави і громадянського суспільства. З цієї причини цілком справедливо зробити висновок про те, що демократичний державно-правовий режим — це не тільки демократична держава, а й, по-перше, певний тип суспільної самоорганізації (його можна позначити поняттям «громадянське суспільство») і, по-друге — певний тип правового зв'язку між державою і громадянським суспільством.

Це зауваження не тільки не суперечить, а й прямо слідує з характеристики державно-правового режиму як визначеної державою і суспільством системи методів та засобів реалізації управлінських повноважень публічної влади органами державної влади і місцевого самоврядування, які впливають із встановлених на найвищому законодавчому рівні норм та правил і визначають зміст та специфіку діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування як щодо суспільства в цілому, так і стосовно окремих індивідів, їх груп та об'єднань. Дійсно, якщо державно-правовий режим реалізується як воля держави, що зв'язана правом і спрямована на реалізацію державою суспільно значимих цілей і функцій, то тоді будь-який тип державно-правового режиму визначається саме специфікою того, яким чином ця держава взаємодіє з суспільством, які правові механізми і засоби для цього використовуються, як ця держава тлумачить право

(як втілення ідеї справедливості і свободи або ж як юридичну форму закріплення державного свавілля), які правові цінності вона визнає і які правові інститути забезпечують процес організації публічної влади, встановлюють її функції та відповідальність перед людиною і суспільством (якщо така відповідальність взагалі визнається певною об'єктивною необхідністю для того чи іншого державно-правового режиму). Серед вітчизняних правників на цей аспект взаємодії держави і громадянського суспільства у тлумаченні державно-правового режиму вказував В. Селіванов [8]. Таким чином, з огляду на це теоретико-методологічне уточнення можна стверджувати, що демократичний державно-правовий режим — це така виражена у правовій формі система методів та засобів реалізації управлінських повноважень публічної влади державою, яка спрямовується на встановлення стійких зв'язків із суспільством і визначається певними ознаками, що дозволяють відмежувати її від інших типів державно-правового режиму.

Утім відмова від «вузькодержавницької» інтерпретації змісту поняття демократичного державно-правового режиму (коли не береться до уваги специфіка взаємодії держави і суспільства, а робиться наголос виключно на інституціональних або функціональних ознаках самої держави) ще не є кінцевим пунктом на шляху нашого дослідження, оскільки реальна сутність цього режиму проявляється саме у тому, якими конкретними ознаками характеризується взаємодія демократичної держави і громадянського суспільства. Тому достатнє і прийнятне у суто формальному аспекті, наведене вище визначення потребує на своє уточнення в плані виявлення матеріального змісту тих ознак, про які йдеться.

Для багатьох дослідників однією з найважливіших правових ознак демократичного державно-правового режиму є визнання принципу народного суверенітету і правове забезпечення народовладдя. У цьому плані можна навести позицію Г. Мурашина та О. Мурашина, які пишуть, що ключовою ознакою демократичності державного режиму є «множинність форм безпосереднього народовладдя, а отже, і видів актів прямого волевиявлення громадян» [9]. Таке розу-

міння демократичного державно-правового режиму безпосередньо впливає з самого поняття демократії, яке етимологічно означає ніщо інше, як «влада народу». Повністю підтримуючи цю позицію, хотілося б тим не менш зауважити, що народовладдя для демократичного державно-правового режиму набуває сенсу тільки тоді, коли у загальній системі публічно-правових відносин поряд з державою постає інший рівноправний учасник — народ, який здатен вступати у публічні відносини, артикулювати свої потреби та інтереси, взаємодіяти з державою та її органами, здійснювати функцію контролю за державою та її політикою у різноманітних сферах регулювання суспільних відносин. Звісно, саме поняття «народ» може видаватись недостатньо визначеним у суто теоретичному плані. До того ж, говорячи про народ у цілому ми не виключаємо й такий аспект як взаємодія держави з окремими групами громадян, їх об'єднаннями, колективами, верствами тощо. У цьому сенсі більш точним у теоретико-методологічному плані виступає поняття «громадянське суспільство». Причому, на думку багатьох сучасних дослідників, громадянське суспільство є не тільки сферою реалізації приватних потреб та інтересів громадян, а й активним учасником управлінських процесів у демократичній державі.

Справді, як слушно зазначає Р. Мартинюк, громадянське суспільство — це «вільне, демократичне, правове суспільство, зорієнтоване на конкретну людину, яке створює атмосферу поваги до правових традицій і законів, забезпечує свободу творчої та підприємницької діяльності, створює можливості досягнення благополуччя індивідів та реалізації прав людини і громадянина, спонтанно виробляє механізми обмеження й контролю за діяльністю держави» [10]. В ході цього діалогу громадянського суспільства і демократичної держави відбуваються два гранично важливі процеси, про які пише Л. Герасіна: а) політична нація (громада країни) формулює активні інтереси суспільства й звертається до держави зі своїми вимогами та ініціативами, що потребують державної підтримки; б) держава апелює до суспільства у різних формах: вивчення громадських ініціатив, правове регулювання діяльності громадських об'єднань, суб-

сидійована підтримка соціально-вразливих груп населення, виділення матеріальних коштів для стимулювання активності організацій, фондів тощо [11]. У цьому ж контексті слід навести позицію К. Бабенка, який, досліджуючи специфіку конституційного регулювання політико-правових відносин, зазначає, що в умовах демократичних державно-правових режимів громадянське суспільство стає одним з основних учасників публічно-правових відносин і вступає у взаємодію з державою на всіх рівнях, починаючи з місцевого і закінчуючи загальнодержавним [12]. Зважаючи на це уточнення, можна дещо скоригувати вихідне розуміння народовладдя в умовах демократичних державно-правових режимів.

На нашу думку, існуючі за умов демократії інститути народовладдя виконують роль універсального механізму (який функціонує і набуває свого виразу у різноманітних формах), завдяки якому громадяни держави і громадянське суспільство в цілому можуть вступати у публічно-правові відносини з державою, визначати порядок організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування, впливати на вибір і реалізацію основних напрямів державної політики, здійснювати контроль над діяльністю держави тощо. Тобто всі інститути народовладдя і всі його форми, про що справедливо пише О. Шимко, стають ефективними саме тоді, коли їх суб'єктом виступає активне, розвинене у політичному і правовому плані суспільство активних і відповідальних громадян з високим рівнем політичної і правової культури [13]. Звісно, це не означає, що як таке народовладдя неможливе за умов становлення і недостатнього розвитку громадянського суспільства. Йдеться лише про те, що найбільш ефективними та дієвими ці інститути є саме тоді, коли у відносини з державою вступає розвинене, організоване й активне громадянське суспільство.

Таким чином, визнаючи виняткову значущість народовладдя як однієї з найважливіших правових ознак демократичного правового режиму, слід зауважити на тому, що ця ознака не може досліджуватись поза контекстом аналізу стану громадянського суспільства. З цієї причини в загальній системі ознак демократичного державно-правового режи-

му, на наше переконання, на першому місці стоїть ознака наявності та ступеня розвитку громадянського суспільства. У разі якщо воно об'єктивно існує, а державою створено належні правові умови для його розвитку, то тоді методи і способи взаємодії держави з суспільством матимуть демократичний зміст, а наявний державно-правовий режим визначатиметься як демократичний. Тобто як інститути безпосереднього народовладдя, так і різноманітні інститути представництва (невипадково відомий американський дослідник Дж. Пеннок характеризував інститути представництва як своєрідну «архітектуру демократії» [14]) виконуватимуть роль механізмів та правових гарантій участі громадян і громадянського суспільства в державному управлінні.

Наступною визначальною правовою ознакою демократичного державно-правового режиму є визнання на найвищому правовому рівні (наразі ми маємо на увазі насамперед конституцію як Основний Закон, що визначає демократичні основи організації та функціонування всієї системи публічної влади у суспільстві [15]) специфічного зв'язку між державою і правом, суть якого полягає у тому, що держава застосовує ті чи інші методи або способи впливу на будь-які суспільні відносини виключно відповідно до діючої системи права, а також тих фундаментальних принципів, норм ідеалів і цілей, які встановлюються на конституційному рівні. Доволі часто цю ознаку демократичного державно-правового режиму пов'язують виключно з таким феноменом суспільного розвитку як поява і становлення правової державності. Не ставлячи під сумнів це положення, вважаємо за потрібне наголосити на тому, що ідея верховенства права відіграє фундаментальну роль як щодо правової держави (у цьому сенсі, за справедливим зауваженням О. Скрипнюка, цей принцип може бути охарактеризований як той необхідний фундамент, на якому можливі поява і розвиток правової держави [16]), так і щодо державно-правового режиму.

Дійсно, саме словосполучення «державно-правовий» передбачає, що в функціонуванні цього режиму однаково важливу роль відіграють як держава (маються на увазі властивості самої держави, організація державної влади, форма правління, специфіка діяльності

окремих органів державної влади тощо), так і право. Більше того, тип державно-правового режиму визначається не тільки через аналіз окремо взятих держави і права, а й, насамперед, через те, яким чином вони взаємодіють, в якому співвідношенні знаходяться і які є гарантії того, що через волю тих чи інших державних діячів державне право не перетвориться на державне свавілля.

З цієї причини наголос на такій ознаці як пріоритет права, визначеність і обмеженість держави правом, незаперечне сприйняття принципу пріоритету прав і свобод людини і громадянина, має винятково важливу роль як щодо держави (що дозволяє характеризувати її як правову державу), так і щодо існуючого в країні державно-правового режиму. Водночас цілком очевидно, що ті гарантії розвитку і вдосконалення шляхом подальшої самоорганізації, які держава надає громадянському суспільству, завжди повинні носити правову форму. Тому, досліджуючи основні ознаки демократичного державно-правового режиму, необхідно спеціально наголосити на ролі права, яке не тільки певним чином упорядковує взаємовідносини демократичної держави і громадянського суспільства, а й виступає надійною запорукою того, що держава завжди діятиме у передбачений правом спосіб, а саме право (включаючи, в першу чергу, державне право) відобразить ті фундаментальні цінності, які, за словами В. Селіванова, постають як втілення суспільної свободи і соціальної справедливості [17].

До речі, якщо інститути та існуючі форми народовладдя, як це було аргументовано вище, можуть бути витлумачені як один із засобів забезпечення участі суспільства в управлінні державою, що, зрештою, визначає рівень демократизму того чи іншого державно-правового режиму, то чимало інших властивих для демократичного врядування інститутів можуть бути охарактеризовані як засоби забезпечення обмеженості держави правом і гарантії від відчуження влади від громадян і суспільства. Зокрема до таких інститутів слід віднести правовий інститут поділу державної влади, головним призначенням якого є не стільки внесення хаосу у функціонування єдиної державної влади (про хибність такого розуміння принципу поділу державної влади попереджав

ще Б. Кістяківський [18]), скільки створення дієвих запобіжників від загрози узурпації публічної влади і її концентрації в руках того чи іншого органу, особи або групи осіб. Тобто по суті принцип поділу державної влади постає одним з найбільш ефективних засобів, що гарантує неможливість узурпації державою влади і її відторгнення від народу.

Зазначене дозволяє охарактеризувати досліджені вище ознаки: а) наявності та стану розвитку громадянського суспільства і б) обмеженості державної влади правом як фундаментальні ознаки демократичного державно-правового режиму, які визначають загальні параметри всієї системи ознак даного типу державно-правового режиму. Це, у свою чергу, дозволяє дещо уточнити наведену дефініцію демократичного державно-правового режиму і охарактеризувати його як: виражену у правовій формі систему методів та засобів реалізації управлінських повноважень публічної влади державою, яка спрямовується на встановлення стійких

зв'язків із суспільством і визначається такими ознаками як: а) наявність громадянського суспільства, якому гарантуються різноманітні можливості участі в процесі державного управління і контролю за ним, та б) обмеженість державної влади правом та існування спеціальних запобіжників, які унеможливають узурпацію державної влади, убезпечують від порушення принципу народного суверенітету, гарантують принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина та їх реальність.

Звісно, що виділення базових правових ознак демократичного державно-правового режиму, які були висвітлені у цій статті, не може вичерпати проблематики класифікації та систематизації всіх ознак даного типу державно-правового режиму. Однак представлене дослідження може стати тим першим і необхідним кроком, який дозволить у подальшому завершити процес наукового аналізу всієї системи правових ознак демократичного державно-правового режиму.

ПРИМІТКИ

1. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. — К. : Логос, 2006. — С. 123—125.
2. Петришин О. В. Право як соціально-юридичне явище: до постановки проблеми / О. В. Петришин // Вісник Академії правових наук України. — 2007. — № 4 (51). — С. 14.
3. Юридична енциклопедія : в 6 т. / гол. редкол. Ю. С. Шемшученко. — К. : Укр. енциклопедія, 1998. — Т. 2. — С. 61.
4. Теория права и государства / под ред. В. В. Лазарева. — М. : Право и закон, 2001. — С. 396—397.
5. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учеб. для вузов / А. А. Мишин. — М. : Юстицинформ, 2006. — С. 113—114.
6. Сенчук В. В. Поняття та ознаки демократичної держави: теоретико-правовий аспект / В. В. Сенчук // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. — Вип. 44. — С. 115.
7. Петришин О. В. Громадянське суспільство — підґрунтя формування правової держави в Україні / О. В. Петришин // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2 (33) — 3 (34). — С. 149.
8. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / В. М. Селіванов. — К. : Ін Юре, 2002. — С. 220—240.
9. Мурашин Г. О. Акти безпосереднього народовладдя як джерела права України / Г. О. Мурашин, О. Г. Мурашин // Правова держава : щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2007. — Вип. 18. — С. 159.
10. Мартинюк Р. С. Реалізація принципу поділу влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз / Р. С. Мартинюк. — Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2007. — С. 321.
11. Герасіна Л. Громадянське суспільство і колізії в процесі реалізації політичної влади / Л. Герасіна // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 3 (54). — С. 49.
12. Бабенко К. А. Конституційні засади розвитку і регулювання політико-правових відносин в Україні : монографія / К. А. Бабенко. — К. : Ін Юре, 2008. — С. 168—200.
13. Шимко О. Р. Конституційно-правовий зміст народовладдя і його забезпечення в Україні / О. Р. Шимко // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 5 (55). — С. 129.

14. Pennock J. R. *Democratic Political Theory*. — Princeton: Princeton U.P., 1979. — P. 441—445.
15. Бабенко К. А. Конституційне закріплення демократичних основ організації державної влади (теорія і практика реалізації) / К. А. Бабенко // Часопис Київського ун-ту права: Український науково-теоретичний часопис. — 2006. — Вип. 4. — С. 68—69.
16. Скрипнюк О. В. Верховенство права і демократія: концептуальні питання взаємозв'язку / О. В. Скрипнюк // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 2 (53). — С. 23.
17. Селіванов В. М. Демократична трансформація українських суспільних відносин — стратегічний історичний напрям розвитку України / В. М. Селіванов // Правова держава : щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2006. — Вип. 17. — С. 21.
18. Кистяковский Б. А. *Философия и социология права* / Б. А. Кистяковский. — СПб. : РХГИ, 1999. — С. 486.

Дроботова Татьяна. Правовые признаки демократического государственно-правового режима: актуальные проблемы систематизации.

В статье исследуются проблемы определения понятия демократического государственно-правового режима через характеристику его основных признаков, которые позволяют отделить его от других типов государственно-правовых режимов. Автор поднимает вопрос о необходимости систематизации правовых признаков демократического государственно-правового режима, а также способов их институционального закрепления в действующей системе права.

Ключевые слова: государственно-правовой режим, демократия, государство, право.

Drobotova Tetiana. Legal attributes of a democratic regime of state and law: urgent problems of ordering.

The article investigates the problems of definition of the concept of the democratic regime of state and law through the characteristic of its basic attributes which allow to separate it from other types of legal and state modes. The author puts forward a question of necessity of ordering of legal attributes of a democratic regime of state and law, and the ways of their institutional fixing in the current law system.

Key words: the regime of state and law, democracy, state, law.